

Наталя Старченко

З ким і про що полемізує Володимир Гуцул?

З приводу відгуку Володимира Гуцула на мою статтю:
*Поєдинки в шляхетському середовищі Волині (остання
третина XVI – початок XVII ст.)* // Український істо-
ричний журнал. 2012, № 3. С. 49–77

Автор академічного тексту, зазвичай, має до рецензента протокольне питання: чи зрозумів він те, про що авторові йшлося? Одразу скажу, що Володимир Гуцул – обізнаний читач, а обсяг відгуку (авторський аркуш) вселяв надію на ґрунтовність прочитання. Але втіхи від такої уваги до моєї статті вистачило ненадовго, і то не через гостроту критичних зауважень, а через характер поведження Гуцула з моїм текстом – передусім приписування йому невластивих інтерпретацій. Тож під час читання відгуку мене не полишало відчуття, що я спостерігаю за розігруванням шахової партії одним і тим самим гравцем: дискусант і жнець, і за свого опонента грець. Продемонструю бодай на кількох прикладах своєрідну «кухню» автора відгуку.

Головна теза Володимира Гуцула, якою він опонує моїй статті, полягає у тому, що строгого ритуалу провадження поєдинків у досліджуваний мною період не існувало ані на Заході, ані на Волині. Відповідно, стаття мала би стверджувати протилежне, однак нічого подібного у ній немає, ба, я навіть підкреслюю, що на зламі XVI–XVII ст. «дуельний кодекс не стільки був заданий, скільки складався» (с. 72). Це, втім, не стало перепоною для рецензента, який формулює потрібні для критики думки сам, хоч атрибутує їх мені. Для прикладу, свій історіографічний екскурс я починаю реченням про те, що поєдинок, маючи довгу історію, постає як ритуалізований акт на захист честі «у своїй завершній стадії» (с. 51). Автор відгуку довільно висмикує тільки фрагмент цього твердження – про двобій як ритуал: йому

приписано характер нібито запропонованої мною дефініції та закинуто, що вона є слухною лише для XVIII–XIX століття. Поглиблюючи цей закид, Гуцул використовує фрагмент іншого мого речення, де я зауважую побутування романтизованих уявлень про лицарство у *нашого пересічного сучасника* та називаю це «ностальгічним каталогом ознак “золотої доби”» (с. 50). Натомість Гуцул, оминувши мій акцент на сучасному сприйнятті, твердить, буцімто я приписую такі уявлення свідомості та практикам знаті досліджуваного періоду. Схожої трансформації зазнало й моє твердження про ідеалізацію дуелей *дослідниками*, чия джерельна база, зазвичай, обмежена лише дуельними трактатами й наративами: під пером рецензента це перетворилося на нібито висловлену мною думку про те, що використання такого роду текстів сприяло ідеалізованому поглядові на поєдинок у *середовищі шляхти* (пор. с. 56).

Ще більше випадків такого стибу в зауваженнях рецензента до історіографічної частини статті. Володимир Гуцул не розмежовує моїх думок щодо волинських поєдинків, яким присвячено статтю, від думок дослідників цього феномену у Західній Європі. Ті з-поміж них, котрі викликають його незгоду, приписано мені, до того ж деякі потрактовано як ніби дотичні Волині, а відповідно, вістря полеміки спрямовується проти мене. Для прикладу, Володимир Гуцул нагороджує мене авторством погляду на дуель як на «неофеодальний звичай», тоді як насправді я відсилаю до метафори декого з дослідників абсолютизму, котрі саме так кваліфікують дуель (пор. с. 53). Те саме – стосовно приписаного мені твердження, ніби розповсюдження посібників із двобою підштовхнуло до занепаду дуелей: я справді пишу про це, але, по-перше, обережно («як уважають»), а по-друге – з наведенням аргументів автора цієї тези Доналда Вайнстайна (с. 54). Побіжний перегляд історіографічної частини моєї статті Володимир Гуцул завершує закидом у тому, що я накладаю «поняття дуельного кодексу й дуельних правил на волинські реалії» і таким чином потрапляю у «пастки інтерпретацій». По-перше, з цього твердження видно, що він сплутав

мої спостереження над волинськими реаліями з історіографічним оглядом, хоч те й друге достатньо чітко розмежовано у тексті статті. По-друге, що важливіше, Гуцул цілком безпідставно ототожнює мою позицію з хибними, на його погляд, тезами, застосувавши для цього щонайменше дивну схему доведення: спершу він спростовує гіпотезу західних науковців про усталення на зламі XVI–XVII ст. дуельного кодексу в уявленнях і практиках нобілітету, а потому, переносючи свій полемічний запал на мене, приписує мені думку про побутування завершеного поєдинкового ритуалу в середовищі волинської шляхти, і то ще до аналізу «волинської» частини статті.

Залишу без коментарів зауваження Володимира Гуцула про те, що я не заторкнула якихось важливих, на його думку, аспектів побутування дуелей, адже погляди на поєдинки за більш ніж столітню історію їх дослідження навряд чи вдасться узагальнити. Скажімо, як узгодити висновки про те, що про поєдинки більше говорили, аніж їх практикували, з твердженням про велику кількість жертв на дуелях, або думку про пацифікуючу дію поєдинків, що фіксується в наративних джерелах, з існуванням заборон на них чи не від самої їхньої появи. Тож я, вперше в українській історіографії беручись за аналіз побутування поєдинків в одному з українських регіонів, вважала за потрібне через брак подібних робіт «бодай побіжно» зупинитися саме на розмаїтті сучасних західних інтерпретацій суті поєдинку. Відповідно, мої амбіції не сягали аж так далеко, аби в межах статті про поєдинки на Волині подати дуельну історію поза часом і простором. Так само побіжно, на чому я наголошую, є й мій екскурс в історію поєдинків на теренах Корони Польської та Великого князівства Литовського. Натомість зупинюся на ще одному прикладі «недочитання» мого тексту опонентом.

Володимир Гуцул, пишучи, що «вітчизняна» частина моєї статті спирається на два засадничо різні джерела — волинський судовий матеріал і жовнірський щоденник Яна Почобута Одляницького, висловлює жаль, що я

обмежилася лише одним щоденником. Між тим про твір Почобута я згадую лише в короткому огляді побутування поєдинків у Короні та ВКЛ — як приклад джерела, котре може стати в нагоді майбутнім дослідникам. Зайве говорити, що за роки мого тривалого зацікавлення проблемою конфлікту в шляхетському середовищі, однією з форм якого була дуель, я нотувала всі згадки про поєдинки, зокрема і в щоденниках, однак вони зі зрозумілих причин залишилися поза межами статті. За браком місця, відкладу до іншої нагоди розмову про особливості використання таких джерел, як візуальні й літературні пам'ятки, а також про складність аналізу щоденників та мемуарів, хоч це й пояснило би, чому при обговоренні Божих судів у Західній Європі коректніше цитувати «Трістана та Ізольду», а не говорити про реалістичність зображення поєдинків у «Повести о Трыщане», як мені радить рецензент. Те саме стосується і фрагменту щоденника Альбрехта Радзивила, що його наводить Гуцул, ставлячи під сумнів мою тезу про різноманітні дуельні практики й риторику навколо них як прояв потреби членів шляхетських корпорацій відповідати певним колективним нормам. Так, зауважуючи одно-стайне засудження сенаторами вчинку Даниловича, опонент не бере до уваги (чи не розуміє) особливостей часу та місця описаної тут події, що сталася на початку міжкоролів'я, практично «при тілі» щойно померлого короля Зигмунта III Вази. Адже промовисто, що Радзивил воліє говорити не про поєдинок, а про безпричинну агресію, яку особливо суворо засуджували саме в періоді *interregnum*¹. Врешті, закидаючи мені брак уваги до передісторії поєдинків у Короні та ВКЛ, Володимир Гуцул, схоже, не завдав собі праці уважніше прочитати статтю. Так, він пише, що, окрім випадку з Михайлом Глинським, я не навела інших прикладів використання поєдинків у політичних іграх. Натомість я окремо зупиняюся на поєдинкові Самійла Зборовського з Яном Тенчинським,

¹ На певні роздуми наштовхує й зацікавленість самої жертви питанням, як можна «знести» кару інфамії, отриману під час безкоролів'я (див. щоденник під 3 листопада 1632 р.).

який виявився безпрецедентною подією за своїми далекосяжними для Речі Посполитої наслідками (с. 59).

Полишивши аж надто своєрідний спосіб прочитання Гуцулом мого тексту, коротко зупинюся на тих його зауваженнях, які справді містять елемент дискусії. Так, він вважає помилковою тезу про витоки дуелі з практики Божих судів (її, як і вище, приписано мені, хоч насправді вона є загальником в історіографії поєдинків). На думку мого опонента, радше йшлося про зворотній процес, оскільки всі збройні зіткнення в домодерну добу носили ордалічні конотації. Це правда, навряд чи хтось заперечуватиме персональний характер двобою ще до появи його в судах – скажімо, біблійних Давида з Голіафом чи Гомерових Ахілла з Гектором. Дослідникам дуелей все ж ідеться про інше – про формування у рамках Божих судів ритуалу двобою, адже наслідком порушення судових процедур могло стати невизнання результатів процесу. Зрештою, сам рецензент згадує про появу ще на початку XI ст. учителів бойових мистецтв, які готували сторони до судових поєдинків. Щоправда, шлях від такого поєдинку до дуелі на захист честі не був прямолінійним, а ймовірну роль поштовху до розповсюдження дуелей зіграло, як я зауважувала у своїй статті, формування нової ідеології честі – не лише родової, а й персональної та узгодженої з вимогами шляхетського етосу. Відсутністю у Московській державі такого розуміння честі, що його Блез де Монлюк блискучо звів до формули «Наші життя і майно належать королю, душа – Богові, а честь – лише нам, адже над моєю честю король не володарює», й можна, гадаю, пояснити згадане рецензентом довге побутування у судовій практиці московитів «поля», але не поєдинків на захист честі.

Схоже, що Володимир Гуцул не бачить різниці між двобоєм як міжперсональною сутичкою та поєдинком на захист честі, що його в другій половині XVI ст. нобілітет Франції й Англії (як і волинська шляхта) сприймали за новину. Обидва варіанти існували паралельно, тобто далеко не всі зіткнення були дуелями. Межу між ними важко зафіксувати, особливо за браком розробленого ритуалу на початкових

стадіях побутування дуелей. Не виключено, такою ж важко зауважуваною вона могла бути й для самих ворогуючих сторін. На підтвердження цього припущення згадаю ритуальне оголошення про помсту (т. зв. «одповідь»), яка нагадує звичайні погрози, що супроводжували конфлікт. Тож коли шляхтич, на якого спрямовувалася вербальна агресія, не вловлював її характеру, він посилав приятелів і возного (як офіційного свідка) до супротивника для підтвердження/спростування факту «одповіді». Припускаю, що на ранньому шаблі функціонування дуелі вистачало заяви про виклик у присутності свідків, аби подальші ворожі кроки можна було трактувати як акти на захист честі. Це не означає, що сутички без «викликання на руку» не являли собою квазіпоєдинку, однак формально таких ознак вони не мали й не підносили зіткнення до статусу «рицарського учинку».

Головна претензія Володимира Гуцула до інтерпретації мною волинських джерел полягає у тому, що я не розмежовую поєдинків між професійними вояками, основу яких складала дрібна шляхта, та середньозаможною шляхтою, тоді як їй траплялося бувати у війську недовго, а відтак, вона сприймала дуелі як підозрілу новину. На думку рецензента, витоки дуельної традиції логічніше було б шукати саме в середовищі дрібної шляхти, яка поширювала її серед заможнішої братії. Утім, припустити можна, як зауважував Умберто Еко, навіть існування кентаврів на Пелопонесі, тільки для цього треба представити науковому загалові бодай одну їхню прихвостову кістку. Звісно, дослідник міг би витратити десятки років на ідентифікацію майнового рівня волинської шляхти та на укладання списку її участі в затяжних ротах, однак імовірність знайти/укласти перелік тих, хто викликав/ставав на поєдинок, приблизно така сама, як знайти прихвостову кістку кентавра, адже доступні нам джерела значною мірою випадкові, а сказати напевно, скільки поєдинків залишилося за межами фіксації, неможливо.

Розвиваючи свою тезу про побутування поєдинків переважно в середовищі дрібної шляхти, рецензент далі пише, що середньозаможна шляхта була не готова

до спланованого міжперсонального насильства та заміщувала його ударом по «господарському потенціалу», тобто наїздами. Поставлю риторичне питання: чи заглядав Володимир Гуцул до судових книг? Бо якби заглядав, то зауважив би численні згадки про збройні зіткнення шляхти, яких було напевно не менше від кількості наїздів. Саме вони були звичним супроводом шляхетського повсякдення. Таким же риторичним є й інше питання – на підставі яких матеріалів Гуцул визначає більше/менше поширення поєдинків серед різних груп волинської шляхти? Утім, постульована рецензентом диспропорція не перешкоджає йому сформулювати узагальнення, спроектоване на весь шляхетський загал. «Бодай *побіжне* знайомство з джерелами» його переконало, що волинські шляхтичі, як і їхні західні колеги, ставилася до поєдинків без рицарського сентименту та думали «лише про те, як зарубати противника». Мене, натомість, *грунтовне* знайомство з джерелами переконало у протилежному – про двобої радше говорили, аніж їх практикували, а якщо й ставали на дуель, то далеко не завжди мали на меті знищити супротивника, на чому я й наголошую в своїй статті. Принагідно додаю, що теза рецензента про готовність тих, хто ставав на поєдинок, битися до смерті, якраз і є накиданням на волинські реалії невластивих інтерпретацій, у чому Гуцул звинувачує мене.

Не обійшлося без перекручень мого тексту й у «волинській» частині статті. Так, мені закинуто недостатню увагу до зброї, уживаної дуелянтами: я нібито зауважила тільки спис і корд, тоді як мій спостережливий опонент помітив у наведених мною цитатах значно ширший діапазон зброї. Про спис і корд дійсно згадано у наведеному мною прикладі поєдинку між Миколаєм Турським і Миколаєм Смоліковським, що відбувся 1511 р. за письмовим дозволом короля, де, серед іншого, йшлося і про зброю (с. 57). Принагідно варто нагадати, що спис належав до високих зразків ведення бою, як і дозвіл короля на дуель та провадження її під час сейму на очах найповажніших осіб. Натомість, описуючи буденні виклики на поєдинок серед волинської шляхти,

я спеціально наводжу низку відповідних свідчень і про місце сутички, і про діапазон зброї (с. 73–75), чого не зауважив мій опонент. Однак при цьому у статті наголошено, що далі розмов про поєдинок справа, схоже, не йшла, адже не вдалося віднайти жодної певної згадки про реалізацію виклику, відтак, про зброю говорили, однак не конче пускали її в хід. Тим часом Гуцул, спираючись на наведені мною приклади, упевнено заявляє про *уживання* волинцями під час двобою списів, що засвідчує, на його думку, архаїчні практики збройного протистояння, які вийшли із західного вжитку вже у другій половині XVI століття. Утім, коли ми припустимо, що пропозицію стати на бій зі списками таки реалізували, то все одно залишається питання, чому згадки «копья» у викликах, датовані найпізніше 1590-ми рр., Володимир Гуцул раптом кваліфікує як архаїчні.

Наостанок рецензент знову повертається до думки про накидання мною на волинський матеріал невластивих західних інтерпретацій. За доказ ним узято нібито використання мною концепції «центру та периферії» для пояснення регіональних особливостей. Я справді двічі уживаю це поняття. Перший раз на початку статті, де йдеться про невідповідність повсякденного життя волинської шляхти *сучасним* пересічним уявленням про лицарську культуру. Для витлумачення цього, як я пишу, «з набору стереотипних уявлень на поверхню послужливо спливе чи не найочевидніше пояснення – через концепт центру і периферії» (с. 50). У цій фразі присутня легка іронія – як на мене, цілком вловлювана, адже важко уявити професійного історика, який розпочинав би виклад своїх спостережень із заяви про поверховість власної пояснювальної схеми. Вдруге мною згадано цей концепт при обговоренні побутування дуелі як інтегральної частини культури ворожості серед французької провінційної знаті. Я висловлюю припущення, що такий варіант поєдинку «можна потрактувати як приклад трансформації високих зразків масовою культурою, тобто – таки через протиставлення центру периферії». Натомість далі у статті мовиться про сумнівність цієї інтерпретації,

оскільки такий самий характер дуелі зафіксований і в середовищі вищої аристократії. Як бачимо, і в першому, і в другому випадку мені йдеться радше про неспроможність опозиції «центр — периферія» як пояснювальної схеми. Моє ж зауваження про те, що повсякденні практики «підтягувалися, принаймні на рівні риторики, до високих зразків», найменшою мірою стосується концепту центру і периферії, як це зрозумів Володимир Гуцул. Мені йшлося лише про побутування в шляхетській корпорації певних уявлень стосовно того, «як треба» себе поводити, та про невідповідність «стандартів» самим учинкам.

Можливо, певною вадою моєї статті було те, що я не зацентрувала, як поєдинок на Волині співвідносився з поєдинками в Західній Європі. Проте я й не ставила перед собою такого завдання, адже згадане вище розмаїття дослідницьких інтерпретацій унеможливорює вибір зразка для порівняння. Як відомо, кожен історик пише свою історію. Для мене було достатньо того, що серед волинської шляхти дуелі фіксуються приблизно тоді ж, коли ці «новини» досягли Франції та Англії. Вказавши час поширення поєдинків на захист честі в цих країнах (середина — друга половина XVI ст.) та зауваживши подібності між дуелями французького провінційного нобілітету і волинської шляхти, я не сумнівалася, що читач сам проведе паралелі. Однак рецензент використав мою статтю інакше — для «палімпсестного» написання власного тексту, згори по моєму. Як на мене, такий спосіб поводження з чужою інтелектуальною власністю ще небезпечніший, ніж плагіат, адже він ставить під сумнів кваліфікацію автора та знецінює його роботу. Не буду стверджувати, що йшлося про свідомий намір Володимира Гуцула — імовірно, про невміння читати чужі тексти. Але так чи інакше, наскільки такий спосіб ведення дискусії допустимий в академічному середовищі — судити читачеві.